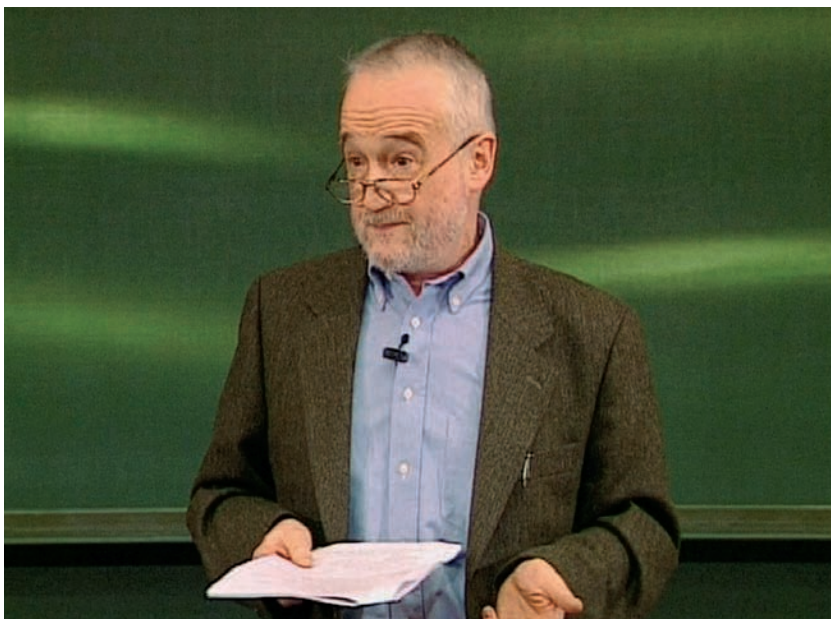

NÁDASDY ÁDÁM

Miért változik a nyelv?

Nádasy Ádám
nyelvész

A nyelv változása késve és nehezen figyelhető meg

Az emberi tudomány csak meglepően későn – úgy a 18. század végén – vette észre, hogy a nyelvek változnak. Azt addig is látták, hogy sokféle nyelv van, sőt hogy az egyes nyelveknek is vannak változataik, például más az ausztriai német, a svájci német és a hamburgi német. De hogy ez a sokféleség valamilyen szisztematikus fejlődés, szabályszerű változás eredménye lehet, azt csak a 19. század elején sikerült bizonyítani. Jegyezzük meg, hogy a biológia is hasonló cipőben járt: ekkor vette észre Darwin, hogy az élővilág is változik, és hogy a szabályos, rendszerezhető változások gyakran felszíni sokféleséget hoznak létre.

A felvilágosodásig a tudomány úgy vélte: a nyelvekben a szavak változnak, és attól mások az egyes nyelvek is, hogy más szavakat használnak. A korai nyelvészeti kutatások egyik felfedezése volt, hogy ez nem így van: az igazi nyelvi változás mindig a rendszerre és sohasem valamely szóra vonatkozik. Például ha egy nyelvben megjelenik a névelő (mint a 15. századi ma-

1947-ben született. 1970-ben szerzett angol–olasz szakos tanári diplomát az ELTE Bölcsészettudományi Karán, később iranisztikai és jiddis tanulmányokat is folytatott. 1994-től a nyelvészeti tudomány kandidátusa.

Tanított nyelviskolában és gimnáziumban; 1972-től az ELTE BTK Angol Tanszékének oktatója, 1995-től docens, 1990–1991 között tanszékvezető, 1994-től 1997-ig az Angol–Amerikai Intézet igazgatóhelyettese, 1997-től 2003-ig az intézet Angol Nyelvészeti Tanszékének vezetője. 1991–1993 között – mint az ELTE BTK Oktatási Reformbizottságának elnöke – részt vett az új stílusú bölcsészképzés kialakításában. Az MTA Nyelvtudományi Intézetében koordinálta a magyar strukturális fonológiai munkákat, kutatásai különösen a magánhangzók és a hangsúly terén hoztak újat.

Több nyelvkönyv, illetve gyakorlókönyv szerzője. Ismeretterjesztő munkát is végez: rendszeresen jelennek meg írásai a nyelvről, a nyelvészetről.

Fő kutatási területe: az angol és magyar nyelvészet, különösen a nyelvi hangtan, nyelvtörténet, etimológia.

Nyelvtan:

valamely nyelv rendszere, szabályainak összessége. A nyelv-tan a beszélő fejében tárolt, kis-gyermekkorban megtanult sza-bályrendszer, nem valamely könyvben lefektetett vagy előírt szabályzat. A Vereckénél bejövő magyaroknak is volt nyelv-tanuk, a mai cigány nyelvnek (a lovárinak) is van nyelv-tana.

Finnugor:

egymással rokon nyelvek cso-portja, melynek tagjai például a finn, az észti, a lapp, a vogul, az osztjáki, a magyar. A finn-ugor nyelvek az uráli nyelvcsa-ládba tartoznak.

Hasonulás:

hangtani szabály, melynek eredményeképp két egymás melletti hangból az egyik átve-szi a másiktól valamely jegyét, így hasonlóbb lesz ahhoz (szén+por > szémpor).

Szabály:

a beszélők által – anyanyelvük használata során – önkéntele-nül követett stratégia. Például a mai magyarban egyes beszélők a -tjuk/-tjük szabályt (*mi nem látjuk*), mások a -suk/-sük sza-bályt (*mi nem lássuk*) követik. A beszélőnek nem kell a sza-bályról tudnia ahhoz, hogy éljen vele, és nem is tudja a szabály követése alól kivonni magát.

gyarban: *a kutya, egy kutya*), akkor azt mindenütt kötelező használni; nincs olyan, hogy a névelőt csak a *kutya* szó előtt vezetik be, vagy – mondjuk – a háziállatok előtt. Ha van névelő, kötelező használni – feltéve persze, hogy használatának **nyelvtani** körülményei fennállnak. Mint a fizikában: ha va-lami vizet tartalmaz, akkor annak kötelező megfagynia – feltéve, hogy hő-mérséklete 0 °C alá süllyed. Ha egy **finnugor** szó *p*-vel kezdődött, akkor a magyarban *f*-fel kell kezdődnie, bármit jelent, bármilyen szófajú vagy nyelv-tani szerepű. Például finn *pää* – magyar *fej*; vogul *pun* – magyar *fon*; osztják *pír* – magyar *far*; cseremis *pu* – magyar *fű*. Ez igazi nyelvi változás, mert nem egy szót, nem is egyes szavakat, hanem egy kategóriát érint, a finnugor szókezdő *p*-hangot. Az, hogy napjainkban a finnugor nyelvek annyira különböznek egymástól, sok-sok ilyen szabályszerű változás ered-ménye. Ezek a szabályok egyben megalapozzák azt a szilárd tudásunkat, hogy a magyar finnugor nyelv.

A változás csak szabályszerű lehet, mert a nyelv: rendszer, nem pedig ele-mek (szavak, hangok stb.) halmaza. Az olyan változás, amely csak egyetlen szót érint, nem számít nyelvi változásnak. Ha például holnap reggeltől jár-mű helyett mindenki azt mondaná: *vehikulum*, ez nem volna nyelvi válto-zás, hanem csak egyetlen elemet érintő lexikális csere.

A nyelvi változás a kortárs megfigyelő számára több okból is nehezen lát-ható. Az első ok, hogy a változás általában két-három generáció alatt zajlik le, tehát az egyes ember számára – különösen a múltban, amikor az em-berek rövidebb életűek voltak – észrevétlen maradt. A magyarban például régebben az *ny* hang hasonult az utána álló hanghoz. Így mondták:

<i>torony,</i>	de	<i>fölment a torom<u>ba</u>;</i>
<i>hány ember,</i>	de	<i>hán<u>n</u> katona;</i>
<i>kormány,</i>	de	<i>kormán<u>n</u>válság.</i>

Ez az „**ny-hasonulási**” **szabály** a 20. század elején megszűnt működni a művelt köznyelvben (csak a Felvidéken él, regionális szinten). Fialat ko-romban még hallottam a *toromba* formát az idősebbektől, akik a 19. század végén születtek. Ma már a legtöbb beszélő nem emlékszik erre, nincs tuda-tában, hogy itt egy nyelvi változás zajlott le, egy szabály törődött, s ma az *ny*hangot minden helyzetben *ny*-nek mondjuk: *toronyba, hány katona, kor-mányválság*.

A másik tényező, amely miatt a nyelvi változás nehezen vehető észre, az, hogy együtt mutatkozik más jelenségekkel, például az életkorral. Az idős emberek beszéde mindig más, mint a fiataloké: hanghordozásuk, gyakori habozásuk öregessé teszi a beszédüket. Ha egy aggastyántól ezt halljuk: „Na, és erre... mit is akarok... ja, fiacskám, hogy fölmentünk a toromba.” – azt látjuk: milyen öregesen beszél, és nem vesszük észre, hogy a *toromba* nem az öregség miatt van, hanem mert ő még a nyelvi változás onnansó olda-lán áll. Ő fiatalon is így mondta; mi viszont – akármilyen öregek leszünk – nem fogjuk azt mondani, hogy *toromba*, mert ezt a szabályt nem használ-juk. Az öregek ráadásul más életanyagot közvetítenek, más szokásokról be-szélnek, más **metaforákat** használnak, azt mondják: *Sztalin*, meg *mángorló*,

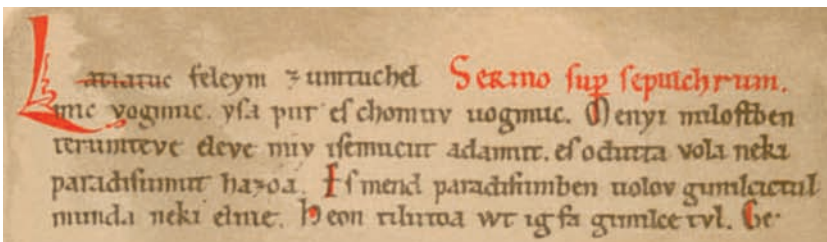
meg *belogat* („átver, becsap”) – s így nehezebben vesszük észre, hogy e felszíni, periférikus (mert **kultúrafüggő**) vonások mögött igazi nyelvi változások is vannak, amelyek témától, életanyagtól függetlenek, például hogy ők inkább azt mondták: *szét nem szedhető*, mi meg inkább azt mondjuk: *nem szétszedhető*.

A harmadik tényező, amely nehezíti a nyelvi változás észrevételét: az írásbeliség. Az írásnak éppen az állandóság a lényege, arra van kitalálva, hogy a változatokat elkendőzze. Azt tanuljuk az iskolában, hogy egyéni beszédszakasunktól függetlenül valamit így és így kell írni. Például én úgy mondom: *kíván*, *tizes*, *víziló*, rövid *i*-vel, de hosszúval írom, mert az iskolában így tanultam, és fegyelmezetten betartom a Magyar Tudományos Akadémia helyesírási szabályzatát. (Azt persze egy percre se szabad hinni, hogy a „kíván” ejtés kevésbé volna helyes, mint a „kíván”). Közismert példa az is, hogy a magyar helyesírás nem veszi tudomásul, hogy az *ly* mint hang megszűnt létezni, helyette mindenütt *j*-t ejtünk, azaz ma már *súlyt* = *sújt*.

A nyelvi változást tehát három okból nehéz tetten érni: egyrészt mert lassan történik, másrészt mert más tényezőkkel keveredik, harmadrészt mert az írott szöveg gyakran elkendőzi.

A nyelvi változás nem azonos az írás változásával

El kell oszlatnom egy gyakori félreértést: a dolog fordítva se igaz. Az írás is szokott változni (ha ritkábban is, mint maga a nyelv), ám ez nem feltétlenül tükröz nyelvi változást. Az írás csak ruhája a nyelvnek, ember alkotta **kódolási** technika, mellyel a hangzó nyelvet papíron igyekszünk megjeleníteni. Az írás vagy tükrözi a nyelv valóságát, vagy nem.

A Halotti Beszédre ránézve elámulhatnánk: íme, mennyit változott a nyelv! Ám a szöveg szokatlan külleme, a betűk maitól eltérő használata nem minden ponton jelent nyelvi változást. Tekintsük az első három szót.

A Halotti Beszéd első három szava:

<i>Kódex:</i>	Latiatuc	feylem	sumtuchel
<i>Mai írással:</i>	Látjátuk	feleim	szümtükkel
<i>Mai alakja:</i>	Látjátok	feleim	szemetekkel

Metafora:

átvitt értelemben való használat. Valamely szónak eredeti jelentésétől eltérő használata, hasonlóság (fazék füle), érintkezés (az egész busz nevetett) vagy rendszeres együttes használat (feketekávé > fekete) okán.

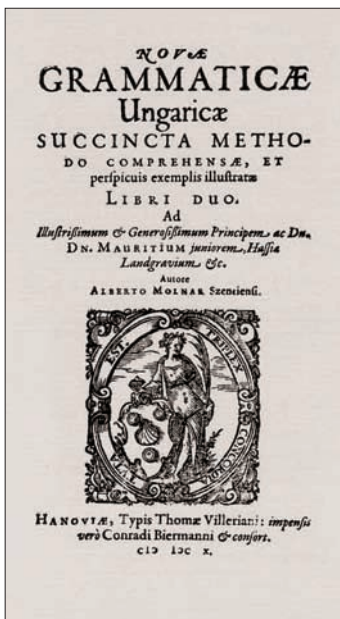
Kultúrafüggő:

a beszédközösség kultúrája (pl. vallása, hagyományai, életmódja, külkapcsolatai) által befolyásolt dolog. A nyelvben erősen kultúrafüggő a szókincs (pl. a magyarba behatolt *temp-lom* vagy *ráklikkell* szavak), viszont igen kevésbé az a nyelvi rendszer (pl. a magyar névelő, nemek hiánya).

Kódolás:

valamilyen üzenetnek, információnak egy másik rendszerben való megjelenítése. A nyelvhasználat, a beszélés maga is kódolás, hiszen ugyanazt az üzenetet kódolhatjuk magyarul, franciául stb. Kódolás az is, amikor írunk, mert a hangzó nyelvet átkódoljuk vizuális jelekké.

A Halotti Beszéd és Könyörgés első öt sora a Pray-kódexből, 1192–1195

Szenczi Molnár Albert magyar nyelvtana, 1610

Távolról sincs annyi különbség, mint első látásra hinnénk. Az első szóban, a *Latiatuc*-ban csak az *u* hang különbözik a maitól; a *feleym*-ben semmi; a *sumtuchel* és a mai *szemetekkel* között már több különbség van. Ám az, hogy a kódex a [k] hangot *c* betűvel, a [j] hangot *i*-vel, az [sz] hangot *s*-sel jelöli, pusztán kódolási kérdés, melyről ráadásul az akkori magyar beszélőknek fogalmuk se volt.

Vegyük észre viszont, hogy az egyik legjelentősebb különbség a 12. századi és a mai magyar között az, hogy ekkor még nem használtak névelőt. Azt mondja a szöveg: *odutta vola neki Paradicsumut* („adta vala neki a Paradicsomot”), csak hogy a *Paradicsumut* előtt nincs névelő! Ez a mai nyelvben megengedhetetlen volna: itt egy komoly szabályváltozás zajlott le, mely a névelőt mostanra kötelezővé tette.

Hadd említsek egy még látványosabb példát. A török nyelvet évszázadokig az arab ábécé betűivel írták, hiszen a muzulmán kultúrkörbe tartozik. 1928. január 1-jén a törökök rendeletileg áttértek a latin betűs írásra, melyet ma is használnak. Az írás megváltozott, a török nyelv azonban ugyanaz maradt: a törökök másnap is ugyanúgy beszéltek és ma is ugyanúgy beszélnek, mint az arab betűs időkben.

Az írást és a nyelvet tehát gondosan meg kell különböztetni. Nézzünk erre néhány magyar példát az utolsó kétszáz évből:

	Nyelvi változás		Csak írásváltozás	
	írott alak	ejtett alak	írott alak	ejtett alak
régebbi	folyó, toronyba	[fo.ló], [toromba]	tsík, lócza	[csík], [lóca]
mai	folyó, toronyba	[fojó], [toronyba]	csík, lóca	[csík], [lóca]

Nyelvi változás – írásváltozás

A *csík*, *lóca* esetében nem történt nyelvi változás, csak írásváltozás, mert a beszélt forma azonos maradt; a *folyó*, *toronyba* esetén viszont valós nyelvi változás történt, mert a beszélt forma változott meg: az *ly*-ből (minden szóban!) *j* lett, az *ny* pedig (minden szóban!) megszűnt hasonlítani a következő mássalhangzóhoz.

Három klasszikus érveléssel szoktunk emlékeztetni az írás másodlagosságára:

- (1) mindenki előbb tanul meg beszélni, mint írni;
- (2) minden nyelv előbb létezett beszélt, mint írott formában (és ma is számos nyelv él, melynek nincs írott formája);
- (3) minden normális felnőtt ember tud beszélni, de nem minden normális felnőtt ember tud írni.

A félreértés, hogy az írás fontosabb, mint a beszéd, egyáltalán azért merülhet föl, mert a nyelv vizsgálatát az ókorban az írott nyelvvel kezdték, a nyelvészet sokáig az írás, az írott szövegek tanulását, elemzését jelentette (innen a **grammatika** szó is, mely voltaképpen az írás művészetét vagy tudományát jelentette).

Grammatika:

nyelvtan; eredeti görög jelentése az írott nyelv tanulmányozása, sőt egyszerűen az írástudás.

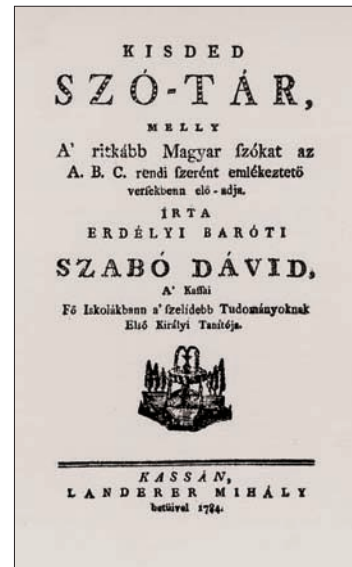
A szókincs változása nem igazi nyelvi változás

A szókincs változása a laikus megfigyelő számára minden más változásnál feltűnőbb: napjainkban például mindenki észreveszi, hogyan áradnak be a magyarba a francia és olasz szavak, mint például: *camembert*, *croissant*, *baguette*, *apartman*, *coupé* (egyfajta autó), *limuzin*, *rozé*; illetve *mozzarella*, *pizza*, *pizzéria*, *sztráda*, *tiramisu*, *sztracsatella*, *kapucsinó*, *maffia*, *maffiózó* stb., de ugyanígy sorolhatnánk angol vagy német szavakat is. Az ilyen szókincsi változások az élet változásait tükrözik, s ezért igen érdekesek a kultúrtörténész, a szociológus, a pedagógus számára. A nyelvész azonban nem tud róluk mit mondani azon túl, hogy lajstromba veszi őket. A szókincs változásai ugyanis nem foglalhatók szabályba, mert itt egyedi tételek változnak, nem kategóriák: nem mondhatjuk ki, hogy a mai magyarban a puha, bűdös sajtokat francia szóval kell megnevezni, hiszen a *pálpusztai* meg a *kvargli* nem francia szó. A szókincs nem rendszer, hanem adathalmaz, vagyis **lexikális** információ. (Maga a „lexikális” kifejezés is éppen innen származik, minthogy a *lexikon* görögül „szókincset” jelent.) Nincs nyelvtani jelentősége, hogy valamely szó öröklött-e vagy **jövevény**, például a *hétfő*, *kedd*, *szerda*, *csütörtök* sorból az első kettő öröklött finnugor anyag (*hét+fő*, illetve *kettő*), a második kettő átvétel a szlávból (lásd például szerb *srijeda*, *četvrtak*), mégis egyformán kezeli őket a magyar nyelv. A szavak jelentése, eredete tehát a nyelvi rendszer szempontjából nem osztályozó tényező, a szabályok nem ilyen alapon vonatkoznak rájuk, és nem ilyen alapon változnak. Nem képzelhető el olyan változás, hogy – mondjuk – minden táplálkozást jelentő ige egy szótaggal rövidebb lesz; vagy hogy a szláv eredetű szavakat mostantól kötelező az ige elé tenni.

Nézzünk néhány példát arra, hogy mennyire nincs új dolgok és új szavak között rendszerszerű összefüggés.

	Régi szó	Új szó
Régi dolog	holló siet fekete föld	sógor szadista probléma parázik
Új dolog	kocsi (= autó) levél (= e-mail) fű (= marihuána) tárcsáz (= nyomkod)	templom kenguru ráklikkel kroaszán (croissant)

A táblázat négy kockájából ideálisan csak a két sötétebb háttérrel jelölt típusnak szabadna léteznie: a *holló* (azaz „régidolog – régi szó”) típusnak és a *templom* (azaz „új dolog – új szó”) típusnak. A *holló* típusról nincs mit mondani: ezek a fogalmak (*holló*, *siet*, *fekete*, *föld*) régen ismertek, az őket kifejező szavak ugyancsak régiek. A *templom* típus – mint céloztunk rá –

Baróti Szabó Dávid szótára, 1784

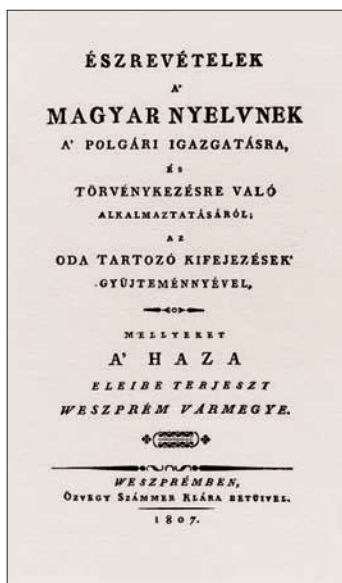
Lexikális:

(1) szűkebb, eredeti értelmében: a szókincset érintő, azzal kapcsolatos. Görögül *lexikon* = szótár, szókincs; (2) tágabb értelemben minden olyan adat vagy adathalmaz, mely nem mutat rendszerezhető összefüggéseket (pl. híres emberek születésnapja).

Jövevénytípus:

olyan szó, mely más nyelvből került valamely nyelvbe (a magyarban pl. *szerda*, *templom*, *rozé*). Nevezik kölcsönszónak is.

Új dolgok – új szavak?

Pápay Sámuel észrevételei
a magyar nyelv alkalmazásáról,
1807

Mondattan:

szintaxis, a mondat elemeit (alany, állítmány stb.), a szórendet vizsgáló nyelvtani fejezet.

Alaktan:

morfológia, a szavak alakváltozásait (ragozás, képzés) tanulmányozó nyelvtani fejezet.

Tárgyeset:

valamely nyelvben a mondattani tárgy kötelező szóalakja. A magyarban mindig -t (*kutyá-t, ő-t*).

kultúrtörténetileg érdekes, mert a *templom*, *kenguru*, *ráklikkel*, *kroaszán* egy-egy új dolog neveként jelent meg. Ez látszólag azt mutatja: új dolgok megjelenésével a beszédközösség azok nevét is átveszi, tehát új dolog – új szó.

Csak hogy ez nincs így, mert a másik két kockában pont az ellenkezőjét látjuk. Van olyan, hogy új dologra régi szót használ a nyelv, ilyen a *kocsi* típus, azaz a régi szót metaforikusan kiterjesztik az új dologra (lásd még *levél*, *fű*, *tárcsáz*). A legkülönösebb a negyedik, a *sógor* típus, ahol semmi új dolog nincsen, hiszen a sógor, szadista, probléma, parázik (= „szorong”) fogalmak, jelenségek azelőtt is léteztek, mielőtt ezeket a szavakat használni kezdték – az új szavak megjelenését itt nem lehet új dolog megjelenésével indokolni. De még az ártatlannak tűnő „régirégi” (*holló*) típusban is ott ólálkodik a metaforikus kiterjesztés lehetősége: *fekete* „egy adag kávé”; *föld* „az elektromos kábel harmadik drótja” – ezek már alighanem a *kocsi* típusba illenek.

A szókincs a nyelvi rendszerhez képest olyan, mint egy erőgéphez képest a periféria. Az erőgép lehet gőzgép, szélmalom vagy atomreaktor (ezek volnának a különböző nyelvi rendszerek: a magyar, a francia, a cigány), a periféria pedig az, hogy mire használjuk, például hogy vizet szivattyúzunk vagy mozdonyt hajtunk vele (ezek volnának a közvetített tartalmak, hogy például keresztény avagy buddhista kultúrát, feudális avagy modern társadalmat írunk le). A gőzgép ugyanaz marad, akár hogy cserélgetjük a perifériát. Bár izgalmas, ugyanígy másodlagos manapság az internetes és az sms-nyelvhasználat: szinte csak írásban jelentkezik, és főleg a szókincset, helyesírást érinti – a nyelvtant, a nyelvi rendszert nem. Az új technikák szem előtt vannak, ezért kisszámú nyelvi újításuk feltűnőek, mint a messziről látszó templomtorony, ezért hajlamosak vagyunk őket túlbecsülni. Az ember hajlamos ilyeneket mondani: „Mióta újraaranyozták a templomtornyot, ez nem ugyanaz a falu!” Ez a megfigyelő lélektana szempontjából érthető, de ha a faluban az emberek ugyanabból élnek, ugyanolyan vallásúak, ugyanaz a polgármester, akkor ez ugyanaz a falu, hiába csillog a templomtorony.

Nyelvi változás: a nyelvi rendszer, a nyelvtan változása

Megállapítottuk, hogy a szókincs változása, bár érdekes és jellemző egy nép sorsára, nem rendszerszerű, és ezért nem nyelvi változás. Azt is kimondtuk, hogy az írás – már amelyik nyelvben egyáltalán van ilyen – változik ugyan, és többnyire rendszerszerűen, de lényegéből adódóan a nyelvhez képest másodlagos, annak mesterséges árnyképe csupán. Melyek hát a valóban nyelvi elemek, amelyeknek változása igazi nyelvi változás?

Minden nyelv rendszere három alkotórészből, mondhatnám három fejezetből áll: ezek a **mondattan**, az **alaktan** és a hangtan. Ezek mindegyike

igen lassan változik (szemben a szókinccsel, mely gyorsan is tud változni!). A változás lassúságát jól mutatja, hogy a nyolcszáz évvel ezelőtti Halotti Beszéd többé-kevésbé ma is érthető.

A mondattani változásra a magyarban jó példa a névelő megjelenése a 15. században: mint láttuk, a 13. században még nincs névelő (*Paradicsumut*), ma már kötelezően: *a Paradicsomot*. A névelő nagyfokú bonyolódást jelentett a nyelvi rendszerben, miatta egy egész fejezettel bővült a nyelvtan, hiszen többféle névelő van, és használatukat finom alszabályok szabályozzák. Tekintsük például a következő két mondatot:

Névelős finomságok

- (1) Az apja állítólag miniszter.
- (2) Az apja állítólag egy miniszter.

A két mondat mást jelent, más feltételezések állnak mögötte. Az (1)-ben ismerjük az apját, kedves idős úr, szokott ide járni, csak nem tudjuk, mi a foglalkozása; egyesek azt suttogják, hogy miniszter. „Mi az apja?” – erre a kérdésre felel a mondat. A (2)-ben nem ismerjük az apját, titok fedi a kilétét, bár rebesgetik, hogy valamelyik miniszter az. „Ki az apja?” – erre a kérdésre felel a mondat.

Ez mind nagyon szép, de ha azt kérdezzük, miért jelent meg a névelő, tehát miért történt ez a nyelvi változás, erre nem tudunk válaszolni. Gondolhatnánk arra, hogy talán szükség volt rá – de ez komolytalan válasz, hiszen a megtörtént ténytetet vissza önmaga okává. Nem tudnánk megindokolni, miért csak ekkor volt rá szükség, és miért nem hamarabb. És ha a magyaroknak szükségük volt rá, miért nem volt a cseheknek, ahol mindmáig nincs névelő? És más újításra nem lett volna szükség, csak pont erre? Be kell látnunk: a „szükség” nem értelmes válasz a nyelvészetben. A nyelvi rendszerek mind jók úgy, ahogy vannak, minden nyelven ki lehet fejezni mindent, csehül is a határozottságot (bár nincs névelő), magyarul is a nemeket (bár nincs nyelvtani nem), angolul is a tárgyat (bár nincs **tárgyeset**). Minden nyelv tökéletes rendszer, a nyelvben „szükség” soha nincs semmire, ugyanúgy, ahogy a kígyónak sincs szüksége lábakra. Azt sem mondhatjuk, hogy a névelő bevezetése mindig gazdagodást, finomodást hozott volna, hiszen a régebbi névelőtlen „*Paradicsum*” nem jelent se többet, se kevesebbet, mint a mai „*a Paradicsom*”, lévén ez tulajdonnév.

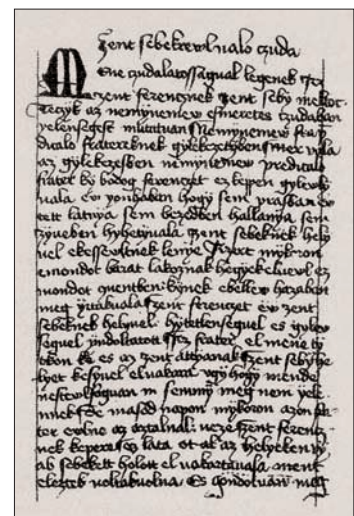
Gondolhatnánk arra is, hogy a névelő idegen hatásra jött létre, de a tapasztalat azt mutatja, hogy ilyen mélyreható változást a legritkábban tudnak egymásnak okozni a nyelvek. Egyébként is, a 15. században a magyarral érintkező nyelvek közül csak a németben volt névelő – de ekkoriban még a német hatás eléggé felszínes.

A névelő megjelenése tehát mélyreható mondattani változás volt, ám okát megjelölni nem tudjuk. Máig jól meglemnénk nélküle. Az persze igaz, és minden nyelvre jellemző, hogy ha már megvan egy eszköz, akkor finom különbségtételekre használjuk fel, árnyalatokat fejezünk ki vele, mint a fenti két példában.

Az alaktani változásra hozzunk egy mai példát: az *-ó/-ő* végű melléknévi

Gombocz Zoltán (1877–1935),
a magyar hangok történetének
legnagyobb tudósa

A Jókai-kódex soraiban már
fellelhetők a névelők, 1450 körül

igenevek (*látható, letölthető*) többes száma a hagyományos *-k* helyett egyre inkább *-ak/-ek*:

régebbi:	<i>láthatók</i>	újabb:	<i>láthatóak</i>
	<i>múlandók</i>		<i>múlandóak</i>
	<i>törlendők</i>		<i>törlendők</i>
	<i>letölthetők</i>		<i>letölthetőek</i>

A változás szigorúan szabályos, mert nem bármely *-ó/-ő* végű szó kapja, csakis a melléknévi igenevek. Nincs tehát olyan, hogy **aratóak*, **darálóak*, **fejlesztők*, **seprők*, mert ezek már főnevek a mai nyelvben (a csillag a tilalom jele). Hogy miért következik be a változás, és miért éppen most, arra ismét nincs értelmes magyarázat.

Példa a hangváltozásra: az »ormány-nyúlás«

Nézzük az alábbi hangváltozási példát a mai magyarból. Az adatokat a következő táblázat szemlélteti. Minden oszlop tetején az úgynevezett szótári bemenet látható, tehát az az alak, ahogyan a beszélő a fejében lévő »szótárban« tárolja az adatokat; az oszlopok alján pedig a felszíni kimenet, vagyis az, ahogyan ténylegesen kiejti, ahogyan a száján kijön.

A vizsgált jelenség a rövid *o* és *ö* hangok megnyúlása bizonyos helyzetekben: a jelenségnek a szakzsargonban az »ormány-nyúlás« becenevet adjuk, mert az *ormány* szó maga is példa e szabályra.

Mint tudjuk, a magyarban van rövid *o* és hosszú *ó*, és ezek előfordulását a szó belsejében nem korlátozza szinte semmi: az (1) *forog* szóban rövid, a (2) *fórum* szóban hosszú az első magánhangzó. Még szópárokat is kereshetünk, ahol csak ez a különbség: *koma/kóma*, *kor/kór*. (Jegyezzük meg, hogy mindaz, amit mondunk, az *o* mellett az *ö*-re is igaz: *török/tórok*. Az *o* és az *ö* két testvérhang: ők a rövid, középső nyelvállású magánhangzók.)

Tekintsük most a (3)-as és (4)-es oszlopot. Azt látjuk, hogy a szótári bemenetből, mely a hagyományos rövid magánhangzót tartalmazza, a kime-

Az »ormány-nyúlás«

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Szótári bemenet	forog	fórum	fordul	körmöt	forrás	orra	bor+ra	bór+ra	k[o]rház
1 Ormány-nyúlás	–	–	fórdul	kőrmöt	fórrás	órra	bór+ra	–	kórház
2 *VVCC	–	–	–	–	fórás	óra	–!	–!	–
Felszíni kimenet	forog	fórum	fórdul	kőrmöt	fórás	óra	bórra	bórra	kórház

net itt hosszú lesz: (3) *fördül*, (4) *körmöt*. Ezt egyre többen ejtik így, és nem csak ebben a két szóban, tehát gyanítható, hogy nyelvi változással állunk szemben. Feladatunk megvizsgálni, hogy azok, akik a nyújtott formát ejtik, milyen szabályt követnek. Nos, a kiváltó ok a hangkörnyezet: az *o*, *ö* hangot a kérdéses szavakban *r*+mássalhangzó követi, ez az elrendezés felelős a nyúlásért. Az „*ormány*-nyúlás” tehát a hangkörnyezet által kondicionált nyújtószabály. (Ne feledjük, hogy a nyelvész számára a „szabály” nem valami illemszabályt jelent, nem iskolai „nyelvhelyességi” előírást, hanem a beszélők által önkéntelenül követett stratégiát.)

Tekintsük most az (5). és a (6). oszlopot. Itt a rövid *o*-t kettős *rr* követi. Ha a szabály logikusan működik, akkor a kettős *rr* is *r*+mássalhangzónak számít, hiszen az *r*-et itt is mássalhangzó követi (amely ugyancsak *r*). Alkalmazzuk az „*ormány*-nyúlást” ezekre a bemenetekre: (5) *fórrás* > *fórrás, (6) *orra* > *orra. Csakhogy az így létrejött alakok sértenek egy másik szabályt, a „Ne mondj két hosszút” nevű szűrőt, azaz hogy a magyarban nem állhat hosszú magánhangzó után hosszú mássalhangzó; képlettel *VVCC (sőt, precízen: *V_iV_iC_jC_j, ahol a csillag a tilalom jele, a „V” bármely magánhangzó, latinul vocalis, a „C” bármely mássalhangzó, latinul consonans). Az imént létrejött *fórrás, *orra alakok fennakadnak ezen a szűrőn, valahogyan meg kell javítani őket. Két út áll előttünk: vagy az *ó* rövidül vissza, de ekkor visszakapnánk a kiinduló *forrás*, *orra* alakot, és kezdődhetne az egész előlről (azaz rekurzív lenne a levezetés), ezért inkább a kettős *rr* rövidül sima rövid *r*-ré, így jön létre a *fóras*, *óra*, például *Külső fórasokat kellett bevonni; Taknyos neki az óra*.

No de ha ez így van, akkor hogyan létezhetnek a (7–8) alatt látott, egyaránt *bórra* ejtésű kimenetek, melyekben hosszú *ó*-t hosszú *rr* követ? Ők miért nem akadtak fenn a „Ne mondj két hosszút” szűrőn? A válasz a bemenetek sajátos nyelvtani szerkezetében keresendő: mind a (7) *bor+ra* (például *Jövedéki adót vetettek ki a borra*), mind a (8) *bór+ra* (például *A patikus rátenyerelt a bórra*) esetében a két *r* között elemhatár van (ezt „+”-szal jelöltük), azaz a két *r* más-más nyelvtani elemhez (a tőhöz, illetve a toldalékhoz) tartozik. A magyarban másutt is azt látjuk, hogy a „Ne mondj két hosszút” szűrő nem működik (ki van kapcsolva), ha elemhatár van a két mássalhangzó között: például *trón+nak*, *hős+sel* – ezekben is megmarad a VVCC, mert igazából VVC+C alakúak. Ezért (7) *bor+ral* > *bór+ral* és (8) *bór+rale* egyformán hangzik: mindkettőben a hosszú *ó*-t hosszú *rr* követi, mely azonban két elemhez tartozik, elemhatár vágja ketté, ezért nem rövidül.

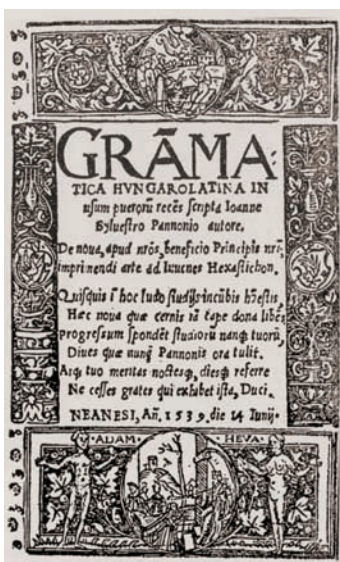
Hogy milyen szabályosan, értelmetlenül és céltalanul működnek a hangváltozások, azt jól mutatja a *kórház* esete (9). Itt az eredeti bemenet (amit fel sem tüntettünk) *kórház*. Így még semmilyen szabály sem vonatkozik rá, hiszen összetett szó (*kór+ház*), mely megtartja összetevőinek kiejtését, ugyanúgy, mint a *klórgáz*. Ám a *kórház* szóban – mint sok más, gyakran használt összetételben – elhomályosult a belső szerkezet (magyarán mondván: már nem gondolunk arra, hogy ez két értelmes elem), az elemhatár törődött, és a szó mint elemzetlen egység **relexikalizálódott**. Ennek során az *ó* megrövidült, mert két mássalhangzó előtt természetesebb a rövid magánhangzó: a *kór+ház* összetételből így alakult ki a *korház* alak. (Én is így mon-

Relexikalizálódás:

egy eredetileg átlátható, több elemű szó elhomályosulása, egyetlen egységként való tárolása a beszélők nyelvtudásában. Például régebbi *zseb+kendő* > mai *zsebkendő*, mert ma már nem egyfajta kendő; *kór+ház* > *kórház* (ejtve: *korház*).

dom, ez tekinthető ma az átlagos köznyelvi ejtésnek.) Erre az alakra viszont most lecsap az „ormány-nyúlás” szabálya, hiszen benne megfelelő bemene- tet talál: egy rövid *o* hangot *r*+mássalhangzó követ, s így létrejön az új *kór- ház* ejtés – amely teljesen véletlenül megegyezik a legrégibb, legkonzervatív- vabb ejtéssel!

A nyelvi változás lehetséges okai: egyszerűsödés? bonyolódás?

Sylvester János *Grammatica Hungaro-Latina* című könyvében elsőként rendszerezte a magyar nyelvi jelenségeket, 1539

Sokan azt hiszik, a nyelv az idők folyamán egyszerűsödik, vagyis a nyelvi változások egyszerűbb alakzatokat hoznak létre. (Sőt van olyan laikus vélekedés is, hogy a nyelv „szegényedik”.) Egyszerű **dedukció**val belátható, hogy ez a nézet téves, mert azt kell hozzá feltételezni, hogy a nyelv eredetileg roppant bonyolultan indult, ha sok száz – sok ezer év alatt állandóan egyszerűsödött. Erre semmi nem utal.

Ha mármost konkrét példákat nézünk, azt látjuk, hogy sok ponton csakugyan egyszerűsödik a nyelv, mert kategóriák, szabályok tűnnek el. Például a magyarban:

- › a *láték/látál/láta* múlt idő kihalt, ma csak egy múlt idő van: *láttam/láttál/látott*,
- › az *ly* hang kihalt, mindenütt *j* van helyette,
- › az *ny*-hasonulási szabály kihalt, mindenütt *ny*-et ejtünk.

Más változások viszont nyilvánvaló bonyolódást hoznak. Például a magyarban:

- › a névelő megjelenése: *Láttam várat* – *Láttam a várat*;
- › az „ormány-nyúlás”, mely töváltakozást okoz, például *sorok*, de *sórban*, vagyis ugyanaz a szó (*sor*) most már kétféle alakban jelenik meg;
- › a melléknévi igenevek hosszabb többes száma (*láthatóak*, *letölthetőek*), mert más többes számuk lesz, mint a többi szófajnak.

Az esetek nagy részében azonban egyáltalán nem egyértelmű, hogy mi számít egyszerűsödésnek és mi bonyolódásnak. Tekintsük a következő példát.

A régi rendszerben (és ma is az irodalmi nyelvben) a „rendes” igéknek kétféle alakja van: *vágok/vágom*, míg az ikés igéknek ehelyett csak egy: *eszem*. Az új, a fesztelen nyelvhasználatban tapasztalható elrendezésben már az *enni* igének is kétféle alakja van: *eszek egy almát*, *eszem az almát*. Ez nyilván-

Az *eszem/eszek* szembenállás

	...egy almát határozatlan tárgy („alanyi ragozás”)	...az almát határozott tárgy („tárgyas ragozás”)
régi/irodalmi	vágok	vágom
		eszem
új/fesztelen	vágok	vágom
	eszek	eszem

ván bonyolódás, mert az eddigi egy alak (*eszem*) helyett kettőt használunk (*eszek/eszem*). Számos igének ezáltal az eddiginél több alakja lett. Ám az ellenkezőjével is érvelhetünk: a rendszer szintjén egyszerűsödés történt, mert most minden igének egyöntetűen van alanyi és tárgyas alakja egyes szám első személyben is, tehát a rendszer egységesebb, áramvonalasabb, azaz egyszerűbb lett.

Hasonlóképp kétarcú a *toromba/toronyba* változás. Egyfelől egyszerűsödés, mert egy szabállyal kevesebb van a nyelvben, az *ny* ma már mindig *ny* marad. Másfelől éppen a hasonulás (a *toromba*) volt egyfajta kiejtési egyszerűsödés, mely biztosította, hogy az egymás mellett álló hangok hasonlóak legyenek, ne kelljen kétféle szájjállással ejteni őket. Ehelyett most a bonyolultabb – mert hasonulatlan – „*nyb*”, „*nyv*”, „*nyk*” hangcsoportokat kell képeznünk.

Az egyszerűsödés/bonyolódás értelmezésében tehát nehézségeink vannak. De ha sok esetben meg is tudjuk mondani, melyikkel állunk szemben, az nyilvánvaló, hogy hosszú távon a két tendencia kiegyenlíti egymást. A nyelvek se nem egyszerűsödnek, se nem bonyolódnak. A mai magyar összességében se nem egyszerűbb, se nem bonyolultabb, mint az **ómagyar**.

Dedukció:

nem elsősorban az adatok vizsgálatával, hanem inkább okoskodással nyert következtetés.

Ómagyar:

a magyar nyelvnek a 11–15. században beszélt (és kódexekben ránc maradt) formája.

A nyelvi változás lehetséges okai: társadalmi igény? a gondolkodás változása?

A tudományos igényű nyelvvizsgálat a 20. század elején kezdte hangoztatni, hogy a nyelvi rendszer – bármelyik nyelv – annyira önkényes, annyira a belső szabályai szabályozzák, hogy komolyan nem lehet összefüggést keresni a nyelv és az őt használó társadalom között. A csehben, finnben ma sincs névelő, de ez nem tükröz semmit, nem mondhatjuk, hogy a cseh vagy a finn társadalom ne jutott volna arra szintre, hogy a határozottságot el tudja gondolni. A magyar és a török egyik legjellemzőbb vonása, hogy nincsenek nemek, de hiba volna azt mondani, hogy ezekben a kultúrákban kevésbé fontos a férfi/nő megkülönböztetés. Az angolban nincs tegezés/magázás, de ettől nem mondhatjuk, hogy Anglia vagy Amerika demokratikusabb ország volna, mint például Németország. A nyelv szerkezetében beálló változásokat sem tekinthetjük a társadalmi változások tükrének vagy termékének. A magyar nyelvben a kereszténység felvétele után az egyik legfontosabb változás a magánhangzók nyíltabbá válása volt (*pukul, pokol; -tuc, -tok*). A két dolog között bajos volna összefüggést keresni.

Jegyezzük meg ismét, hogy a szókincset természetesen érintik a társadalom, a civilizáció, a gondolkodásmód, a vallás változásai, de arról már elmondtuk, hogy nyelvészeti értelemben periferikus.

Tudomásul kell vennünk, hogy a nyelv (értsd: a nyelvtan, a rendszer) nem tükröz semmit. Önkényes kód, melynek nem kell homológna (= ha-

A Festetics-kódex egyik díszes lapja, 15. század

sonló alakzatúnak) lennie az általa továbbított üzenetekkel. Így változása sem tükröz semmilyen változást.

Érzelmi viszony a nyelv változásához

A nyelv az emberi élet egyik legfontosabb tényezője. Érthető hát, ha a nyelv iránt sok laikus érdeklődik, ha véleménye van róla, ha érzelmileg viszonyul hozzá. Ám ettől a nyelv még az marad, ami, és a féltő jóindulat nem elég ahhoz, hogy valaki értelmes állításokat tegyen a nyelvről. Sok szempontból hasonló a nyelv a szexualitáshoz: ennek elsajátítására, használatára is erős ösztön hajtja az embert a legprimitívebb társadalmakban is, hiszen egyik nélkül sincs emberi élet. Az is hasonló bennünk, hogy a közösség ősidők óta szabályozni, korlátozni, nyesegetni igyekszik mindkettőt, és a társadalom színterén mind a nyelvhasználat, mind a nemiség a természetes ösztönök Szküllája és a társadalmi korlátok Kharüdisze között lavíroz. De ahogyan a szexológus vagy genetikus nem foglalkozik a nemi erkölccsel, nem tudja, mi a szép és mi a csúnya, mert a tudomány ilyen kategóriákkal nem dolgozik, úgy a nyelvész sem tudja értelmezni, miért volna a *Maga nem látja* helytelenebb (vagy pláne csúnyább), mint a *Maga nem látja*, hiszen mindkettőt magyar anyanyelvűek szabályszerűen használják. Megítélésük pusztá konvenció, ami fordítva is alakulhatott volna.

Nyelvromlás:

a romantika korából származó tudománytalan tévhit, amely szerint bizonyos nyelvi változások károsak, ártalmasak volnának. Ilyen „káros” változásokat azonban ésszerű, logikus alapon kijelölni nem lehet, legföljebb ki-ki a neki ellenszenves változásokat nevezheti „romlásnak”.

A laikusok – ideértve a művelt közönséget is – gyakran emlegetnek „**nyelvromlást**”. A nyelvromlás fogalma tudománytalan badarság, mert nyíltan vagy burkoltan azt sugallja, hogy bizonyos nyelvi változások „rosszak” (mások meg talán „jó”?). De milyen alapon lehet őket annak minősíteni? A névelő megjelenése a magyarban jó volt vagy rossz? A *láthatóak* típusú többes szám elterjedése jó vagy rossz? Miért volna rossz az „*ormány*-nyúlás”? Talán mert hosszú magánhangzókat hoz létre? De miért volna rosszabb egy hosszú magánhangzó egy rövidnél? Vagy azért kifogásolhatnánk ezt a szabályt, mert bonyolítja a nyelvet? Ez sem lehet baj, hiszen más pontokon meg egyszerűsödik a nyelv (lásd *ly* kihalása). A nyelvész számára mindez olyan, mint a csillagász számára a horoszkópkészítés: az is a csillagokkal foglalkozik, de emberi értékeket, jót és rosszat tulajdonít nekik, tehát kívül esik a tudomány területén.

Ennél egyébként tisztább és logikusabb az az álláspont, amely kivétel nélkül minden nyelvi változást károsnak és rombolónak minősít, és azt kívánja, hogy a nyelv ne változzék. Eszerint az „*ormány*-nyúlás”, a *láthatók* – *láthatóak* meg a többi változás egyszerűen azért rossz, mert a nyelv más lesz, mint eddig. Csakhogy a nyelv működésének egyik állandó és kiküszöbölhetetlen jellemzője a változás. Nem ismerünk olyan nyelvet, mely ne változna szüntelenül – pontosabban csak a holt nyelvek ilyenek.

A mai magyar nyelv egyik legkiválóbb használója, Esterházy Péter néhány hónappal ezelőtt tartott, remek előadásában megemlített négy „szűrőt”, melyek – érzése szerint – megkülönböztetik ma a jó és a rossz nyelvhasználatot.

Esterházy 4 szűrője

- (1) *markáns* véleménykülönbség
- (2) ilyen-olyan értékek *mentén*
- (3) egy párt, *aki*
- (4) *alkalmasint* („alkalomadtán” értelemben, a hagyományos „véltőleg” helyett)

Vegyük észre, hogy Esterházy itt három esetben stilisztikai-retorikai műveltségi kifogással él, s ezek mellé tesz egy valós nyelvi változást. Az (1) *markáns* és a (2) *mentén* általa bírált túlzott használata nyelvileg érdektelen – miközben lehet, hogy emberileg hazug, csúnya és üres, csak ilyen kategóriákról a nyelv nem tud, mint ahogy a természet se tudja, hogy a farkas gonosz. A (4) *alkalmasint* már értékelhető nyelvileg is: ez a szó ma megváltozott értelemben is használatos. Egyszerű lexikális változás ez, mely egy elszigetelt szót érint.

Egészen más a (3) *egy párt, aki*: itt valós nyelvi változásról van szó, mert egy szabály módosul, a vonatkozó névmás „személyességi” szabálya. A régebbi szabály, melyet Esterházy követendőnek sugall, csak a tényleges természetes személyeknek adta meg a „személy” jegyet, s egyben az *aki* névmást: *egy ember, aki; egy mérnök, aki; az a kislány, aki*. A módosult új szabály a „személyes” jegyet kiterjeszti személyek csoportjára, testületre, sőt felsőbbrendű állatra is: *a Fesztiválzenekar, akinek számos lemeze...; olyan családok, akik segílyt kaptak; az a bank, aki nem emel kamatot; épp a katolikus egyház, aki történelme során...; behoztak egy kutyát, aki részeg volt*. Ma sincs viszont olyan, hogy **a bank, aki előtt a baleset történt*, mert itt nem testület, hanem épület.

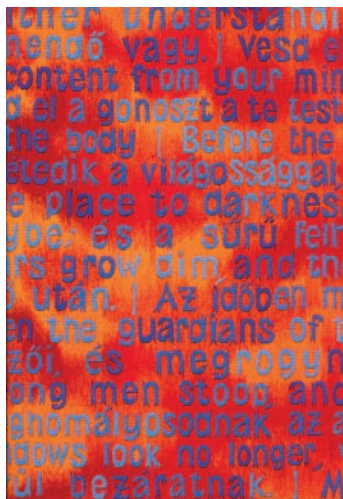
Azért bátorkodtam a kiváló író észrevételeit boncolgatni, hogy megmutassam: a nyelvet érző-féltő laikus által megfigyelt jelenségek mennyire különböző kategóriákba tartozhatnak. Az *aki*-kiterjesztő szabály feltehetőleg győzni fog és elterjed (nyelvi változás), az *alkalmasint* alighanem az új jelentésre tér át (szókincsi változás), a *markáns* és a *mentén* virágzása nyelvészetileg érdektelen gyakoriságemelkedés, mely egy idő múlva majd visszaesik. Hogy az Esterházy által megfigyelt jelenségek valóban csúfnak minősülnek-e, ehhez erről a katedráról nem tudok hozzászólni.

Esterházy Péter. Kaján Tibor
karikatúrája

A nyelvi változás lehetséges és lehetetlen okai

Talán már az eddigiekből is kiviláglott: nem tudjuk, miért változik a nyelv, de azt kötelességünk vizsgálni, hogy hogyan. Erről nagyon sokat tudunk is. Ugyanakkor fontos, hogy elutasítsuk az ezzel kapcsolatos téves feltevéseket: a nyelv nem romlik és nem javul; nem egyszerűsödik és nem bonyolódik;

Text-ile. Hajnal Gabriella kárpítja,
részlet, 1980

nem lesz szebb vagy csúnyább; nem követi és nem tükrözi a társadalom és a gondolkodás változásait.

A szakirodalom – a fentiek előrebocsátásával – meg szokott említeni néhány jellemző okot: a kiejtés megkönnyítése (*ly* → *j*), az analógia (*vágok* → *eszek*), az egybeesés elkerülése (*én várnék*, hogy különbözzön az *ők várnák*-tól). Ám azt is hozzáteszik, hogy nem tudjuk megmondani, máskor miért nem következnek be az ilyen változások, sőt miért az ellenkezőjük történik. Például az „ormány-nyúlás” nem könnyíti a kiejtést, sőt bonyolítja; a *-ban* → *-ba* változás (*Egerbe vagyok*) felborítja az analógiát a „hol” és „hová” párhuzammal; az *ő eszik* (*valamit*) és az *ők eszik* (*azt*) számos igénél egybeesést okoz, melyet nem igyekszik kivédeni a nyelv. Így sajnos ezek az „okok” olyanok, mintha azt mondanánk: az elefántnak azért fejlődött ki ormánya, hogy könnyebben fölszedhesse a földről a táplálékot – no de akkor mivel indokoljuk, hogy a többi állatnak nincs ormánya?

Talán nem is érdemes a nyelvi változás okain töprengeni, mert nincsenek. Valószínűleg azért változik a nyelv, mert nincs, ami visszatartsa – bizonyos korlátok között. Nincs akadálya, hogy a generációk, tájegységek módosígtassanak rajta, mert úgyis csak annyit tudnak módosítani, hogy ne sérüljön a kommunikáció. Egy hasonlattal élve: olyasféle a nyelv, mint egy ösvény a réten keresztül. Folyton változik a nyomvonala (egy tócsa, egy kő, egy kinövő bokor miatt, vagy akár az emberi járás természetes kilengése miatt), ám ez voltaképpen nincs kapcsolatban a céljával, azzal, hogy átjusson a rét túlsó végére, sőt részleteiben néha még el is téríti attól. Az ösvény mint ösvény mégis változatlan, azaz sosem fog például félkörben visszafordulni a rét innenső oldalára, mert el kell jutnia a célba: a nyelvnél ez cél a közlés, a kommunikáció, amely minden változás közepette is megvalósul.

Ajánlott irodalom

- Antal László*: Egy új magyar nyelvtan felé. Bp.: Magvető, 1977.
- Bárczi Géza*: A magyar nyelv életrajza. Bp.: Gondolat, 1966.
- Beaugrande, Robert de – Dressler, Wolfgang U.*: Bevezetés a szövegnyelvészetbe. Bp.: Corvina, 2000.
- Crystal, David*: A nyelv enciklopédiája. Bp.: Osiris, 1998.
- É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter*: Új magyar nyelvtan. 3. kiad. Bp.: Osiris, 2003.
- Fodor István*: Mire jó a nyelvtudomány? Bp.: Balassi, 2001.
- Fodor István (szerk.)*: A világ nyelvei. Bp.: Akadémiai K., 1999.
- Kálmán László – Nádasdy Ádám*: Hárompercesek a nyelvről. Bp.: Osiris, 1999.
- Kenesei István (szerk.)*: A nyelv és a nyelvek. Bp.: Corvina, 2000.
- Kiefer Ferenc – Siptár Péter (szerk.)*: A magyar nyelv kézikönyve. Bp.: Akadémiai K., 2003.
- Kontra Miklós*: Közérdekű nyelvészet. Bp.: Osiris, 1999.
- Kugler Nóra – Tölcsvai Nagy Gábor*: Nyelvi fogalmak kis-szótára. Bp.: Korona, 2000.
- Lanstyák István – Simon Szabolcs*: Tanulmányok a kétnyelvűségről. Pozsony: Kalligram, 2002.
- Nádasdy Ádám*: Ízlések és szabályok. Bp.: Magvető, 2003.
- Nanoufszky György (szerk.)*: Nyelvrokonaink. Bp.: Teleki László Alapítvány, 2000.
- Pinker, Steven*: A nyelvi ösztön. Bp.: Typotex, 1999.
- Réger Zita*: Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció – nyelvi hátrány. Bp.: Akadémiai K., 1990.
- Robins, Robert Henry*: A nyelvészet rövid története. Bp.: Osiris – Tinta Kvk., 1999.
- Sapir, Edward*: Az ember és a nyelv. Bp.: Gondolat, 1971.
- Szilágyi N. Sándor*: Világunk, a nyelv. Bp.: Osiris, 2000.
- Terts István*: A nyelvész szóra bírja a nyelvet. Bp.: Magvető, 1976.
- Wardhaugh, Ronald*: Szociolingvisztika. 2. kiad. Bp.: Osiris, 2001.
- Zsilinszky Éva*: Az angol vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. Bp.: Akadémiai K., 2003.
- Zsirai Miklós*: Finnugor rokonságunk. Az uráli nyelvrokonainkkal kapcsolatos legújabb ismeret- és forrásanyag rövid összegzésével közreadja Zaicz Gábor. Bp.: Trezor, 1994.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Aitchison, Jean*: Language Change: Progress or Decay? London: Fontana, 1981.
- Bárczi Géza*: Magyar hangtörténet. Bp.: Tankönyvkiadó, 1954.
- Esterházy Péter*: A szavak csodálatos életéből. In: Mindentudás Egyeteme, 3. kötet, Bp.: Kossuth K., 2004. 7–26.
- Hock, Hans Henrich*: Principles of Historical Linguistics. Berlin: Mouton de Gruyter, 1991.
- Katzner, Kenneth*: The languages of the world. London: Routledge, 1986.
- Kiefer Ferenc (szerk.)*: Strukturális magyar nyelvtan. 2. Fonológia. Bp.: Akadémiai K., 1994.
- Paul, Hermann*: Prinzipien der Sprachgeschichte. Halle: Max Niemeyer, 1909.
- Strang, Barbara M. H.*: A History of English. London: Methuen, 1970.
- Wied, Karl*: Türkische Sprache. Leipzig: Hartleben. (é. n.)

